

**BARҚAROR RIVOJLANISHNING ЭКОЛОГИК ВА ИҚТИСОДИЙ
ЖИҲАТЛАРИ**

ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

**ENVIRONMENTAL AND ECONOMIC ASPECTS OF SUSTAINABLE
DEVELOPMENT**

Таджибаев Закир Маликович,
доцент, Фарғона давлат университети,
Ўзбекистон, Фарғона ш.

Аннотация:

Мақолада барқарор ривожланиш мақсадларига эришиш масалалари экология соҳасидаги чора-тадбирларни иқтисодий самарадорлиги нуқтаи назаридан таҳлил қилинади. Барқарор ривожланиш (БР) биринчи марта 1980-йилларда халқаро мунозараларда эътиборни ўзига тортди ва Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) Конференциясининг марказий мавзусига айланди. Ривожланиш ҳақиқатда барқарор бўлади, агарки иқтисодий тараққиёт кенг ёйилса, ўта қашшоқликка барҳам берилса, жамиятни мустаҳкамловчи сиёсат орқали ижтимоий ишонч рағбарлантирилса, атроф-муҳит эса антропоген деградациядан ҳимояланса.

Калит сўзлар: экология, иқтисодиёт, табиий ресурслар, барқарор ривожланиш, илмий-техника тараққиёти, барқарор транспорт.

Аннотация:

В статье вопросы достижения устойчивого развития анализируются с точки зрения экономической эффективности мероприятий в области экологии. Впервые Устойчивое развитие (УР) привлекло к себе внимание 1980 г на Международных обсуждениях и превратилась в центральную тему Конференции ООН. Действительно развитие будет устойчивым, если экономическое развитие получить широкое распространение, ликвидируется крайняя бедность, через политики стимулируется доверие укрепляющее общество.

Ключевые слова: экология, экономика, природные ресурсы, устойчивое развитие, научно-технический прогресс, устойчивый транспорт.

Abstract:

In the article, the issues of achieving sustainable development are analyzed from the point of view of the economic efficiency of measures in the field of ecology. For the first time, Sustainable Development (SD) came to the attention of the 1980s in International discussions and became the central theme of the UN Conference. Indeed, development will be sustainable

if economic development is widely disseminated, extreme poverty is eliminated, and confidence is stimulated through policies that strengthen society.

Keywords: ecology, economy, natural resources, sustainable development, scientific and technological progress, sustainable transport.

КИРИШ

Иқтисодий фаолиятнинг сайёравий микёсда кенгайиши ва унинг натижаси сифатида, атроф муҳитга таъсирини кучайиши ҳам асосий демографик ўзгаришлар, жумладан, аҳолининг ўсиши, ёш таркибидаги силжишлар, шунингдек, урбанизация жараёнларининг тезлашиши, аҳоли жон бошига даромадларнинг ўсиши, юқори даражада ривожланган мамлакатларда истеъмол тузилмасини ўзгариши ва "учинчи дунё" мамлакатларида табиий ресурсларни камайиши билан тақазо қилинган[3].

Кейинги даврда амалга оширилаётган кўпдан-кўп илмий тадқиқотларда турли соҳаларда фаолият кўрсатаётган олимлар ишланмаларида сайёра тизимида улкан ва хавотирли ўзгаришлар – иқлим ўзгариши ва биохилма-хилликни йўқотишдан тортиб, то гидрологик цикллар ва озуқа моддалари циклларидаги бузилишлар ва табиий ресурсларни қувватсизланишигача бўлган воқелик юз бераётганлиги нашр қилинаётган статистик ахборотларда ўз аксини топмоқда. Бу глобал ўзгаришлар одамларни бўлажак фаровонлигида жиддий негатив оқибатларга олиб келиши мумкинлиги туфайли шундай масалалар кун тартибига қўйилмоқдаки, унда глобал цивилизация барқарор ривожланиш йўлидами ёки у “хаддан ташқари” кўп истемол қилиб, хаётий муҳим бўлган табиий капитални қувватсизлантirmoқдами деган фикрлар мавжуд.

АСОСИЙ ҚИСМ

Иқтисодиёт ҳам фан, ҳам ижтимоий ишлаб чиқариш соҳаси сифатида барқарор ривожланиш муаммоларини ҳал этишда марказий ўринни эгаллаши керак. Барқарор ривожланиш асосида ётган асосий масала - бу сайёрамизнинг чекланган ресурсларидан "ҳозирги кун эҳтиёжларини келажак авлодларнинг ўз эҳтиёжларини қондириш қобилятини хавф остига солмасдан" фойдаланган ҳолда қондириш учун қандай тақсимлашдир. Барқарор ривожланиш (БР)- БМТ аниқлаши бўйича бу кенг қамровли атама бўлиб, ҳозирги авлод эҳтиёжларини қондиришнинг ўсишини барча шакллари қамраб олиб, келажак авлодлар манфаатларига путр етказмаслиги керак. Бу ғоя атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масалаларини муҳокама қилиш ва қарор қабул қилишда БМТ томонидан таърифланган келажак авлодларга зарар етказмасдан ҳозирги авлодларнинг эҳтиёжларини қондириш учун ўсишнинг барча шакллари қамраб олувчи кенг тушунчадир. Шунингдек, Барқарор ривожланиш ресурслар ва табиий тизимларни амал қилиши нуқтаи назаридан экологик мувозанатни ўрганиш ва сақлаш сифатида ҳам аниқлаш мумкин.

Барқарор ривожланиш (БР) атамаси 1992-йилда Бразилиянинг Рио-де-Жанейро шаҳрида бўлиб ўтган Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Атроф-муҳит ва ривожланиш бўйича

конференцияси (ЮНСЕД)га бориб тақалади, бу Ер саммити деб ҳам аталади. 117 давлат раҳбарлари ва 178 мамлакат вакиллари иштирок этган Ер саммити 1992 йилгача бўлган дунё етакчиларининг энг йирик йиғилишига айланди. Ер саммити ушбу соҳадаги миллий сиёсатнинг асосини ташкил этувчи иқтисодий ривожланиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш учун барқарор ривожланишга асосланган ечимлар ва келишувларни ишлаб чиқишга қаратилган биринчи халқаро уриниш бўлди. БР концепцияси Дж.Р.Хикс томонидан киритилган “иқтисодий барқарорлик” тушунчасига деярли тўлиқ мос келади. Олим ўзининг классик асарида “даромад” тушунчасини “инсоннинг маълум бир даврда истеъмол қилиши мумкин бўлган ва кўрсатилган давр охирида ҳам ҳамон ўша бойлигига эга бўлиши мумкин бўлган миқдор” деб таъриф берган. Анъанага кўра, иқтисодчилар табиий ресурслар захираси чексиз деб ҳисоблаб, бозор рақобати қонунлари бозор ресурсларини самарали тақсимлаш қобилиятига таъсир қилади, деб ҳисоблашган [4].

Улар, шунингдек, иқтисодий ўсиш ишлаб чиқариш жараёнида йўқ қилинган табиий ресурсларни тиклаш учун технологик имкониятларни барпо қилишга олиб келади деб ишонишган. Бироқ, бугунги кунда табиий ресурслар чексиз эмаслиги ва деярли қайта тикланмаслигини англаш юз берди.

2005-йилда Ижтимоий ривожланиш бўйича Умумжаҳон саммитида “Барқарор ривожланишнинг уч устуни” деб номланган барқарор ривожланишнинг учта асосий йўналиши белгиланди. Устунлар иқтисодий ривожланиш, экологик ривожланиш ва ижтимоий ривожланиш бўлиб, улар норасмий равишда фойда, сайёра ва одамлар деб ҳам аталади.

Ушбу учта ядро ўзларининг асослари билан фарқ қилади, лекин умумий мақсадларда ўхшаш ва бир-бирини ҳисобга олади.

Иқтисодиёт фанининг диққат марказида хохишда бўлган мақсадга эришиш учун чекланган ресурсларни қандай тақсимлаш, яъни ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий формация олдида турган муаммони ҳал қилиш: тақчиллик шароитида ресурсларни тақсимлаш туради. Хусусан, иқтисодиёт товар ва хизматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмолни ўрганади ва улар ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг таянч нуқталари (озик-овқат, уй-жой инсон эҳтиёжларини бошқа эҳтиёжларини таъминлаш ҳисобига турмуш даражасини ошириш) бўлиб, иқтисодиётда жорий ўзгаришларни асосий сабабчиларидир.

Иқтисодиёт фан сифатида бошқа табиий фанлар билан биргаликда муқобил вариантларнинг ижобий ва салбий таъсири ва улар билан боғлиқ бўлган муросасозликни тушунишда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Қолаверса иқтисодиёт ижтимоий-гуманитар ва бошқа табиий-илмий фанлар билан биргаликда инсон хатти-ҳаракатларини барқарор ривожланиш йўлида қандай ўзгартириш мумкинлигини тушуниш учун жуда муҳимдир. Иқтисодий тамойиллар ва эмпирик маълумотларни қўллаш инсониятнинг ҳозирги замонда муносиб яшашга бўлган интилишларини қондиришга ва табиий ресурсларнинг чекланганлигини ҳисобга олган ҳолда келажакдаги ривожланиш истиқболларига, яхши ҳаётга интилишнинг марказий таркибий қисми бўлиши керак.

Амалга оширилган чора-тадбирларнинг иқтисодий самарадорлиги кўламидан қатъи назар, аниқ мақсадли функцияга эга бўлиши керак: табиий муҳитга ҳалокатли зарар етказмаслиги ва ҳаражатлар потенциал зарардан паст бўлиши керак.

Илмий-техника тараққиёти умуман олганда жаҳон иқтисодиётининг ривожлантиришни жадаллаштиришга катта туртки бераётган бўлса-да, уни ютуқларидан фойдаланиш дунё мамлакатлари орасида тенгсизликни кучайишига олиб келмоқда. Сабаби ривожланган мамлакатлар Илмий-техника тараққиёти ютуқларидан юқори даражада фойдаланган ҳолда иқтисодиёти ва умуман жамиятини ҳар қачонгидан ҳам жадалроқ ривожлантирмоқда, дунёнинг бошқа кўплаб мамлакатлари эса (учинчи дунё “деб аталмиш мамлакатлар”) ўзгаришларга, яъни, Илмий-техника тараққиёти юзага келтирган вазиятда мужассамлашган янгиликларга мослашишлари жуда мураккаб кечиби, афзалликлардан фойдаланиш имкониятларини бой бермоқдалар. Бундай шароитда ривожланган мамлакатлар билан ривожланаётган мамлакатлар ўртасида тенгсизлик тобора ортиб бормоқда.

Шунга кўра дунёда ялпи ички маҳсулотни ошириш учун бор кучи билан ҳаракат қилаётган ва шу йўл билан жамиятдаги кам таъминланганлар ҳолатини яхшилаш учун курашаётган давлатлар ҳали ҳам кўп. Ўз вақтида (1776 йилда) Адам Смит Африка ва Осиёнинг ички ҳудудлари дунёнинг иқтисодий жиҳатдан энг заиф ривожланган ҳудудлари эканлигини кузатган. Тропик зонада жойлашган ёки денгизга чиқиш йўлига эга бўлмаган баъзи – бир мамлакатлар, масалан, Эфиопия, Нигерия, Мали, Кения, Боливия, Чад, Буркина-Фасо, Уганда, Руанда, Зимбабве, Замбия, Лесото, Лаос каби мамлакатлар ҳали ҳам замонавий иқтисодий ўсишга эришганларича йўқ. Баъзи-бир мамлакатлар эса бунга икки аср олдин эришганлар.

Айтиш керакки, мамлакатлар ўртасида номутаносибликлар доимо мавжуд бўлган, аммо энг бой ва энг камбағал мамлакатлар фуқаролари даромадларидаги тафовут 19-асрда Буюк Британияда саноат инқилоби бошланганда, кейин эса Ғарбий Европанинг бошқа мамлакатларида кескин ўсиш рўй берди ва бу тенденция 20-асрда давом этди. Энг камбағал ва бой давлатлар аҳоли даромадлари ўртасидаги фарқ 1820 йилда 3 марта, 1913 йилда 11 марта, 1950 йилда 35 марта, 1973 йилда 44 баравар, 1992 йилда 72 мартани ташкил қилган. 21-аср бошида 20 та энг бой ва энг қашшоқ мамлакатлар аҳолисининг даромадларидаги фарқ 37 бараварга тенг бўлди (8).

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг ҳисоботида дунё 2030 йилга бориб очлик, озиқ-овқат хавфсизлиги ва тўйиб овқатланмасликнинг барча кўринишларига барҳам бериш мақсадидан тобора узоклашиб бораётгани ҳақида янги далиллар келтирмоқда: дунёда очликдан азият чекаётганлар сони 828 миллионга етди. 2021 йилда бу 2020 йилга нисбатан қарийб 46 миллионга ва COVID-19 пандемияси бошланишидан олдингига нисбатан 150 миллионга кўп (9).

Атроф муҳит билан боғлиқ бўлган вазият юқоридагига ўхшаш, аниқроғи бундан-да ачинарли, чунки жамиятимизнинг бошқа соҳалари мувафаққиятга эришаётган пайтда атроф-муҳит ҳолати тобора кўпроқ хавотирлик туғдирмоқда. Экологик муҳитга мисол қилиб ўрмонларни кесишни тўхтатиш, ер ресурсларини муҳофаза қилиш ва чучук сув ресурсларини химоя қилишни кўрсатиш мумкин.

Атроф-муҳит масалалари икки тоифага бўлинган: атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва фаолият ва маҳсулотларни алоҳида турларини тартибга солиш. Тартибга солишни талаб қиладиган фаолият ва маҳсулотларга мисоллар орасида заҳарли кимёвий моддалар, хавфли чиқиндилар, биотехнология ва қишлоқ хўжалиги амалиётлари бор.

Барқарор ривожланиш даставал 1987 йилда Брундтланд Комиссияси томонидан "Бизнинг умумий келажакимиз" номли ҳужжат сифатида қабул қилинган. Шунингдек, бу ҳужжат Ер саммити учун ҳам асос ролини ўйнаб, глобал миқёсда индикатив режалаштириш тамойилларини белгилаб берди [5].

Дунёнинг ҳар қандай нуқтасида юзага келган экологик муаммолар ўзаро боғлиқлик занжири бўйлаб сайёрамизнинг бошқа қисмларида жиддий иқтисодий муаммоларни келтириб чиқариши мумкин.

Мисол учун, агар соғлиқни сақлаш даражаси паст бўлган мамлакатда COVID-19 га ўхшаш пандемия пайдо бўлса, у миллионлаб одамларни тезлик билан қурбон қилиши мумкин ва натижада ишчи кучи қисқаради, соғлиқни сақлашга харажат кўпаяди ва бу психологик стресс фуқароларни кўчага чиқишга имкон бермасдан ижтимоий ишлаб чиқаришда фаол иштирок этиб, уни ўстиришга ўз хиссасини кўшишга имкон қолдирмайди [14]. Агар қишлоқ хўжалиги деградацияга учраса ва океанлар ифлослантирилиб, сув хайвонлари ва ўсимликлари яшаши ва ўсиши учун яроқсиз ҳолатга келса бутун дунё бўйлаб инсоният озиқ-овқатнинг асосий манбасини йўқотади, туризм билан бюджетни даромад қисмидан маҳрум бўлади [7].

Барқарор ривожланиш олдида турган яна бир жиддий муаммо бу 21-асрда замонавий турмуш тарзини таъминлаш учун ресурсларнинг етишмаслигидир. Қолаверса, тадқиқотлар шуни кўрсатадики, экотоксикантлар биосоциум учун энг катта хавф ҳисобланади.

Экотоксикантлар – атроф муҳитни ифлослантирувчи ва уларда бўлган тирик жонзодларни заҳарловчи зарарли кимёвий моддалардир. Уларни асосий ҳосил бўлиш, келиб тушиш манбаси кимё, нефтни қайта ишлаш, металлургия, ёқилғи саноат корхоналари билан бирга ИЭС ва энергетик станциялари; хар-хил транспорт турлари, ва айниқса автомобиль транспорти, унинг хиссасига ҳаво ифлосланишини Тошкент шаҳрида 93%и тўғри келади. Ваҳоланки, республика бўйича бу кўрсаткич 56%ни ташкил қилади.

19-20-асрлардаги саноат инқилобларидан сўнг, айниқса, саноати ривожланган мамлакатларда турли талаб ва таклиф омилларининг уйғунлашуви натижасида транспорт, товарлар ва одамлар ҳаракати кўп марта ошди. Ҳозирги вақтда транспортнинг ҳаво, сув ресурслари ва қуруқликка салбий таъсири, шунингдек, биотизимларга таъсири глобал муаммога айланиб бормокда. Бинобарин, транспорт тизимлари атроф-муҳит, молиявий ва ижтимоий имкониятлардан ташқарига чиқмасдан, ҳудудда фойдаланиш имконияти ва ҳаракатчанлик даражасини максимал даражада ошириш учун ишлаб чиқилиши мумкин.

ХУЛОСА

Барқарор ривожланиш концепциясида "Барқарор транспорт" тушунчасини кўриб чиқиш учун катта эҳтиёж мавжуд, Бу нарса транспортни ўз барқарорлигини ўрганиш, унинг атроф-муҳит, аҳоли саломатлиги, ердан фойдаланиш, тирбандлик, хавфсизликка ижобий

ва салбий ташқи таъсирини ҳисобга олган ҳолда кўриб чиқиш мумкин. Барқарор транспорт тизими (Барқарор транспорт) бу:

- инсон саломатлиги ва бутун экотизимга мос келадиган тарзда одамлар ва жамиятнинг хавфсиз ҳаракатланишга бўлган асосий эҳтиёжларини қондириш имконини беради;
- арзон, самарали, транспорт турларини танлашни таклиф қилади ва динамик иқтисодиётни қўллаб-қувватлайди;
- қайта тикланмайдиган ресурслар истеъмолини барқарор ривожланиш талаблари асосида камайтиради, чиқарилмаларда мужассамлашган захарли моддалар ва уларни ташкил қилувчиларини қайта ишлайди ҳамда ерни ифлосланиш ва атроф муҳитга шовқин таъсирини минималлаштиради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентинг “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида” Фармони (электрон манба - <https://lex.uz/docs/5841063>).
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. (электрон манба - <https://president.uz/uz/lists/view/5774>).
3. Ли Куан. На пути из третьего мира в первый. Взгляды и убеждения. - М., Манн, Иванов и Фербер, 2015.
4. Hicks J.R. 1946. Z.Z. Value and Capital 2nd ed., (Ценность и Капитал), второе издание 1946. Oxford: Clarendon Press
5. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. A/RES/70/1 (United Nations, New York).
6. Машкин А.Л., Гоголина Е.С., Телушкина Е.К. Анализ состояния автомобильного транспорта в 2018-2020 годах и перспективы его развития с учетом последствий пандемии covid-19 // Экономика и бизнес: теория и практика. - 2021. - № 2-1 (72). - С. 150-153.
7. Ulitsky M.P., Gogolina E.S., Mashkin A.L., Glagoleva S.V. Digital Technologies for Analyzing Environmental Risks of Transport Infrastructure, Intelligent Technologies and Electronic Devices in Vehicle and Road Transport Complex, TIRVED 2021 - Conference Proceedings, 2021
8. <https://www.fao.org/newsroom/detail/un-report-global-hunger-SOFI-2022-FAO/ru>
9. Каримова, Г. Й. (2021). MORALITY AS AN IDEOLOGICAL METHOD OF FIGHTING SPIRITUAL THREATS. *Экономика и социум*, (6-1), 707-710.
10. Пулатова, Н. Р. (2023). АҲОЛИНИНГ ИЖТИМОЙ ФАОЛИЯТИДА ЭКОЛОГИК МАДАНИЯТНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ. *Gospodarka i Innowacje.*, 34, 167-169.
11. Pulatova, N. (2022). THE ESSENCE AND THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF ETHNOECOLOGICAL CULTURE. *Oriental Journal of Social Sciences*, 2(1), 33-35.
12. Urinov, D. A. (2022). Effective Organization Of Transfer Of Innovations In Higher Education Institutions. *Gospodarka i Innowacje.*, 29, 144-148.

13. Ўринов, Д. А. (2020). Роль вузов в формировании региональной инновационной политики. In *Минтақа иқтисодиётини инвестициялашнинг молиявий-ҳуқуқий ва инновацион жиҳатлари* (pp. 148-153).
14. Akhmadjonovich, U. D. (2021). Integration Of Science And Education As An Important Factor In Improving The Quality Of Education. *The American Journal of Management and Economics Innovations*, 3(10), 21-27.
15. Akhmadjonovich, U. D. (2021). System Of Indicators Reflecting The Process Of Innovation Transfer In Higher Educational Institutions. *The American Journal of Management and Economics Innovations*, 3(11), 1-5.
16. Таджибаев, З. М., & Ахунов, Ж. Ж. ТАЪЛИМ СИФАТИ ВА ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШ. "JOURNAL OF INNOVATIONS IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH" VOLUME 1, ISSUE 3, 28.
17. Таджибаев, З. М. (2019). ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ОБЩЕСТВА И ПРИРОДЫ: НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЭКОЛОГИЗАЦИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ. In *Теория и практика корпоративного менеджмента* (pp. 110-112).
18. Таджибаев, З. М. (2019). Экологические аспекты формирования инновационного землепользования. In *Теория и практика корпоративного менеджмента* (pp. 113-122).
19. Таджибаев, З. М., & Собирова, Л. А. (2022). КИЧИК БИЗНЕС ВА УНИ ЮКСАЛТИРИШ ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТНИНГ ЖАДАЛЛАШТИРИШНИ МУҲИМ ОМИЛИ. *Results of National Scientific Research International Journal*, 1(3), 105-111.
20. Таджибаев, З. М. (2023). ЭКОЛОГИЯНИНГ АСОСИЙ ҚОНУНЛАРИ ВА ТАБИАТДАН ФОЙДАЛАНИШ МАСАЛАЛАРИ ХУСУСИДА. *Gospodarka i Innowacje*, 41, 15-20.
21. Таджибаев, З. М. (2019). Земельные ресурсы и инновационное развитие сельского хозяйства. *Тенденции развития мировой торговли в XXI веке: Материалы VIII*, 107.
22. Malikovich, T. Z. (2020). Innovative development of agriculture: ground resources. *European science*, (2-1 (51)), 71-73.
23. Karimov, U. U. (2021). Scientific and Theoretical Foundations of the Formation of the Social Environment in the Family. *Oriental Journal of Social Sciences*, 37-40.
24. Sadigjonovich, G. B., & Umaralievich, K. U. (2022). Socio-Philosophical Aspects of the Orientation of Young People to Entrepreneurial Activity. *Research Focus*, 1(4), 359-363.
25. Sodikjonovich, G. B. (2023). SOCIO-PHILOSOPHICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY IN THE PERIOD OF RENEWAL OF OUR COUNTRY. *European Journal of Interdisciplinary Research and Development*, 18, 233-238.